

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 9, Αρ. 1Α (2017)

Ο Σχεδιασμός της Μάθησης

Τόμος 1, Μέρος Α

Πρακτικά

9^ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή
& εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Αθήνα, 23 – 26 Νοεμβρίου 2017

Ο Σχεδιασμός της Μάθησης

Επιμέλεια
Αντώνης Λιοναράκης
Σύλβη Ιωακειμίδου
Μαρία Νιάρη
Γκέλη Μανούσου
Τόνια Χαρτοφύλακα
Σοφία Παπαδημητρίου
Άννα Αποστολίδου

ISBN 978-618-82258-6-2
ISBN SET 978-618-82258-5-5

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης

Ο "λόγος" μελών Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ για την παροχή
εξ αποστάσεως εκπαίδευσης με τη χρήση των
MOOCs: Παιδαγωγικοί ρόλοι και αλληλεπίδραση
μεταξύ διδάσκοντα - διδασκόμενων

*Γεράσιμος Σ. Κουστουράκης, Χρήστος Θ.
Παναγιωτακόπουλος, Φωτεινή Λιακοπούλου*

doi: [10.12681/icodl.930](https://doi.org/10.12681/icodl.930)

Ο "λόγος" μελών Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ για την παροχή εξ αποστάσεως εκπαίδευσης με τη χρήση των MOOCs: Παιδαγωγικοί ρόλοι και αλληλεπίδραση μεταξύ διδάσκοντα - διδασκόμενων

The "discourse" of Hellenic Open University Faculty Members on providing distance learning using MOOCs: Pedagogical roles and interaction between teacher and students

Γεράσιμος Κουστουράκης
Πανεπιστήμιο Πατρών
Αναπληρωτής Καθηγητής
koustourakis@upatras.gr

Χρήστος Παναγιωτακόπουλος
Πανεπιστήμιο Πατρών
Καθηγητής
cpanag@upatras.gr

Φωτεινή Λιακοπούλου
Νηπιαγωγός, M.Ed.
fliakopoulou@gmail.com

Abstract

In this interdisciplinary qualitative study, an attempt was made, using sociological theoretical tools to approach the discourse of the HOU faculty members, with which the pedagogical roles and the interaction between teachers and students are developed for adopting MOOCs from the institution. The participants (faculty members) had the necessary scientific capital to express a valid opinion on the issues under consideration. The main findings of this research have shown that if the HOU will decide to provide MOOC-type courses, some adaptations should be made to the roles of teachers and learners. With the MOOCs also, there will be no real interaction between teacher and learners, and the interaction between learners will occur if they by themselves utilize fora and social media for mutual support and the necessary communication between them. Finally, according to the answers, the most important advantage for the teachers who will take role in MOOCs will be that they will become more recognizable by the citizens, while an advantage for the learners will be the true implementation of the openness at HOU.

Keywords: *MOOCs, Hellenic Open University, Pedagogical roles, Interaction, Teacher, Student*

Περίληψη

Σε αυτή την διεπιστημονικού χαρακτήρα εργασία επιχειρείται με την αξιοποίηση κοινωνιολογικών θεωρητικών εργαλείων η προσέγγιση του λόγου των μελών Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού (Δ.Ε.Π.) του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (ΕΑΠ) για τη διαμόρφωση των παιδαγωγικών ρόλων και την αλληλεπίδραση μεταξύ διδάσκοντα και διδασκόμενων στην περίπτωση υιοθέτησης των MOOCs για την παροχή ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης από το ίδρυμα. Πρόκειται για μια ποιοτικού χαρακτήρα μελέτη στην οποία συμμετείχαν μέλη Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ, που διαθέτουν το απαραίτητο επιστημονικό κεφάλαιο για να εκφράσουν έγκυρη γνώμη για τα εξεταζόμενα ζητήματα. Τα κυριότερα ευρήματα της έρευνας αυτής έδειξαν ότι θα πρέπει να γίνουν προσαρμογές στους ρόλους του διδάσκοντα και του διδασκόμενου εφόσον το ΕΑΠ προσφέρει μαθήματα τύπου MOOCs. Επίσης, με τα MOOCs δεν θα υπάρξει ουσιαστική αλληλεπίδραση μεταξύ καθηγητή και φοιτητών, ενώ και η αλληλεπίδραση μεταξύ των φοιτητών θα προκύψει

εάν οι ίδιοι αυτενεργήσουν και αξιοποιήσουν τα fora και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να επικοινωνήσουν μεταξύ τους για λόγους αλληλοϋποστήριξης και αλληλοβοήθειας. Τέλος, το σημαντικότερο πλεονέκτημα για τους διδάσκοντες που θα διδάξουν σε MOOCs θα είναι ότι θα γίνουν περισσότερο αναγνωρίσιμοι από τους πολίτες, ενώ πλεονέκτημα για τους διδασκόμενους θα είναι η πραγματική εφαρμογή του ιδεώδους της ανοικτότητας στο ΕΑΠ.

Λέξεις-κλειδιά: MOOCs, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Παιδαγωγικοί Ρόλοι, Αλληλεπίδραση, Διδάσκων, Διδασκόμενος

1. Εισαγωγή

Στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης παρατηρείται η προσπάθεια ανάπτυξης της δια βίου εκπαίδευσης μέσω της παροχής γνώσεων για διάφορα ζητήματα με τη χρήση των Μαζικών Ανοικτών Διαδικτυακών Μαθημάτων (MOOCs), η ανάπτυξη και εξάπλωση των οποίων είναι ραγδαία κατά τα τελευταία χρόνια. Για την υλοποίησή τους αξιοποιείται το διαδίκτυο, επιτρέποντας έτσι την συμμετοχή μεγάλου αριθμού σπουδαστών από οποιοδήποτε μέρος της γης, συχνά χωρίς προαπαιτούμενα ή δίδακτρα, με μόνη προϋπόθεση τη γνώση της γλώσσας στην οποία προσφέρονται αυτά τα μαθήματα (Bates 2015; Κουστουράκης, Λιακοπούλου, & Παναγιωτακόπουλος, 2015). Μάλιστα, η ανάπτυξη και η διάδοση των MOOCs σε παγκόσμιο επίπεδο οφείλεται και στο γεγονός ότι ο τεχνολογικός αλφαριθμητισμός που συνδέεται με την ικανότητα χρήσης του διαδικτύου φαίνεται ότι αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του συλλογικού habitus, των σύγχρονων ανθρώπων και ιδιαίτερα των νέων (Castells, 2011; Tondeur, Sinnaeve, van Houtte, & van Braak, 2011). Δηλαδή πρόκειται για μια ιδιαίτερη μορφή πολιτισμικού κεφαλαίου που συνδέεται με γνώσεις, δεξιότητες, επιλογές και ενδιαφέροντα/διαθέσεις (Bourdieu, 1986) που αφορούν την αξιοποίηση όψεων των νέων τεχνολογιών στην καθημερινή ζωή των κοινωνικών υποκειμένων με βασική και ιδιαίτερα διαδεδομένη μορφή τη χρήση των έξυπνων κινητών (Castells, Fernandez-Ardevol, Qiu, & Sey, 2009; Ling, 2004).

Στην εργασία αυτή θα μας απασχολήσει η απάντηση στο εξής βασικό ερευνητικό ερώτημα: "Ποιος είναι ο λόγος, δηλαδή οι απόψεις, των μελών Δ.Ε.Π. του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (ΕΑΠ) που λόγω των γνωστικών τους αντικειμένων διαθέτουν τις κατάλληλες τεχνολογικές γνώσεις για τη διαμόρφωση των παιδαγωγικών ρόλων και των παιδαγωγικών αλληλεπιδράσεων στο ίδρυμα στην περίπτωση που αυτό υιοθετήσει την παροχή εξ αποστάσεως εκπαίδευσης με τη χρήση των MOOCs;". Η εργασία ξεκινά με τις θεωρητικές επισημάνσεις. Ακολουθεί η ενότητα των ερευνητικών ερωτημάτων και της μεθοδολογίας, στη συνέχεια γίνεται η παρουσίαση και η συζήτηση των ερευνητικών ευρημάτων και ολοκληρώνεται με την ενότητα των Συμπερασμάτων.

2. Θεωρητικές επισημάνσεις

Η έννοια του "λόγου" (discourse) είναι χρήσιμη για την προσέγγιση και κατανόηση των νοημάτων και των απόψεων που διατυπώνονται για ένα σημαντικό ζήτημα, όπως είναι τα MOOCs (Nikolakopoulou, Koustourakis, Komis, & Ravanis, 2016; Whisnant, 2012). Ο "λόγος" αναφέρεται στους τρόπους όπου τα κοινωνικά υποκείμενα σκέπτονται, ομιλούν, συναισθάνονται και σχετίζονται μεταξύ τους, γεγονός που διαμορφώνει και προσδιορίζει τη συνείδηση, τις διαθέσεις δράσης και τις κοινωνικές τους σχέσεις (Bernstein, 1990). Ο "λόγος" ανιχνεύεται στις (καθημερινές)

επιλογές και πρακτικές τους και εκδηλώνεται με τις μορφές κειμένου, ομιλίας, κοινωνικής δράσης (Foucault, 1977). Επομένως, μπορεί να ανιχνευτεί στις απόψεις σημαντικών φορέων, όπως είναι τα μέλη Δ.Ε.Π. ενός πανεπιστημιακού ιδρύματος για σημαντικά θέματα, που αφορούν τον τρόπο διαμόρφωσης και παροχής του εκπαιδευτικού τους έργου.

Ο "λόγος" (discourse) αποτελεί πολιτισμική κατασκευή στην οποία αποτυπώνονται οι μορφές εξουσίας και οι αρχές κοινωνικού ελέγχου, που υπεισέρχονται στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων προσδιορίζοντας "τί επιτρέπεται και τι μπορεί να ειπωθεί" από τους κοινωνικά δρώντες (Bernstein, 2000). Δηλαδή αποτελεί μια πολιτισμικά κατασκευασμένη αναπαράσταση της πραγματικότητας, που δημιουργείται, συντηρείται και προβάλλεται από τους κοινωνικά ισχυρούς, οι οποίοι επιδιώκουν την επικράτηση μιας αντίληψης, όπου τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή εμφανίζεται ως "αλήθεια" (Foucault, 1972; Jones & Ball, 1994). Τα μέλη Δ.Ε.Π. που δρουν στο επιστημονικό πεδίο ενός συγκεκριμένου τριτοβάθμιου ιδρύματος αποτελούν τους κοινωνικά ισχυρούς φορείς δράσης επειδή διαθέτουν το «επιστημονικό κεφάλαιο» που τους προσδίδει κύρος και αυθεντία για να επηρεάσουν σημαντικά τις τωρινές και τις μελλοντικές εκπαιδευτικές επιλογές του πανεπιστημίου τους (Bourdieu, 2004). Η συγκεκριμένη μορφή κεφαλαίου αποτελεί ένα είδος συμβολικού κεφαλαίου, που προσδίδει στα μέλη Δ.Ε.Π. κύρος, εφόσον θεμελιώνεται σε πράξεις γνώσης και αναγνώρισης από τους ομότεχνους, και εξουσία εφόσον κατέχουν σημαντικές θέσεις εντός του πανεπιστημιακού τους πεδίου (λ.χ. στα όργανα διοίκησης, σε επιστημονικές επιτροπές, σε επιτροπές αξιολόγησης) (Bourdieu, 2005).

Ο "λόγος" (discourse) δεν είναι ντετερμινιστικός και στατικός αλλά μπορεί να αλλάξει (Bernstein, 1990). Μεταβάλλεται όταν νέες μορφές αλήθειας, δηλαδή νέες αξιολογές απόψεις ή εκδοχές προστίθενται στις κυρίαρχες επικρατούσες αντιλήψεις για ένα ζήτημα (Foucault, 1991). Επομένως, όσον αφορά την ανίχνευση του "λόγου" (discourse) για τα MOOCs στο ΕΑΠ σημαντική είναι η προσέγγιση των απόψεων των μελών Δ.Ε.Π. του ιδρύματος, που λόγω της επιστημονικής τους εξειδίκευσης διαθέτουν το απαραίτητο επιστημονικό κεφάλαιο που τους επιτρέπει να επηρεάσουν τις σχετικές επιλογές του ΕΑΠ. Μάλιστα, το συγκεκριμένο κεφάλαιο, που αποκτήθηκε και διαμορφώθηκε από τις σπουδές τους και την επαγγελματική τους δραστηριότητα στην οποία συμπεριλαμβάνονται οι εκπαιδευτικές τους δράσεις εντός του πεδίου του ΕΑΠ, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του πολιτισμικού τους κεφαλαίου (habitus). Ειδικότερα, το habitus των μελών Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ προσδιορίζει τη συμπεριφορά, τις πεποιθήσεις, τις διαθέσεις δράσης, το γούστο και τις οποιεσδήποτε επιλογές τους (Bourdieu, 1986, 1990). Επίσης, αυτό το habitus επηρεάζεται και αναδομείται από το θεσμικό habitus του ΕΑΠ, δηλαδή από την ιδιαίτερη κουλτούρα του που σχετίζεται με τον ιδιαίτερο τρόπο λειτουργίας του και πραγματοποίησης του εκπαιδευτικού του έργου (Koustourakis, 2015; Thomas, 2002).

Το ΕΑΠ έχει ενδιαφερθεί για το ζήτημα των MOOCs καθώς αυτά παρουσιάζουν μια ευρεία διάδοση και αξιοποιούνται για την πραγματοποίηση εξ αποστάσεως σπουδών τόσο από συμβατικά όσο και από ανοικτά πανεπιστήμια (Liyanagunawardena, 2015). Μάλιστα, το ΕΑΠ έχει αναπτύξει έναν συγκεκριμένο τύπο τέτοιου μαθήματος, που χρησιμοποιείται για την επιμόρφωση του Συνεργαζόμενου Εκπαιδευτικού Προσωπικού στη μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και στην εκμάθηση του τρόπου αξιοποίησης των νέων τεχνολογιών, που χρησιμοποιούνται από το ίδρυμα για την παροχή του εκπαιδευτικού του έργου (<https://mooc.eap.gr/>).

2.1 Τα MOOCs

Τα MOOCs πρωτοξεκίνησαν να προσφέρονται το 2008 στον Καναδά, ως μαθήματα

επηρεασμένα από τρεις παραμέτρους: από το πεδίο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μέσω του Διαδικτύου (online distance learning), από τις ανοικτές - ελεύθερης πρόσβασης εκπαιδευτικές πηγές (open education resources) και από το λογισμικό ελεύθερης χρήσης (open source software). Τα μαθήματα αυτά έχουν τα εξής βασικά χαρακτηριστικά (O'Prey, 2013; Hollands & Tirthali, 2014):

(α) Είναι μαζικά. Οι συμμετέχοντες σε ένα τέτοιο μάθημα μπορούν να είναι σε πλήθος ακόμα και εκατοντάδες χιλιάδες. Είναι ασφαλώς πολύ περισσότεροι από τους συμμετέχοντες σε μία τυπική αίθουσα διδασκαλίας.

(β) Είναι ανοικτά. Η ανοικτότητα στηρίζεται στα ακόλουθα:

- Μπορεί να τα παρακολουθήσει ο καθένας, αρκεί να διαθέτει σύνδεση με το Διαδίκτυο. Κάποια μάλιστα προσφέρονται εντελώς δωρεάν από μεγάλους οργανισμούς.
- Δεν προϋποθέτουν συνήθως, κάποια ειδικά κριτήρια για τη συμμετοχή οποιουδήποτε.
- Χρησιμοποιούν ως περιεχόμενο συνήθως, ανοικτές – ελεύθερης πρόσβασης, μαθησιακές πηγές.
- Προσφέρονται από πλατφόρμες ανοικτού λογισμικού – λογισμικού ελεύθερης χρήσης.

(γ) Υλοποιούνται διαδικτυακά. Τα MOOCs προσφέρονται συνήθως, μέσω του Διαδικτύου. Μπορούν όμως, να προσφερθούν και σε κλειστές ομάδες φοιτητών μέσω του δικτύου του ιδρύματός τους.

Η κορύφωση στη μαζικότητα των προσφερομένων MOOCs έγινε από το έτος 2011 και μετά, όταν φορείς κυρίως, όπως το Stanford University, ο οργανισμός Udacity, η εταιρεία Coursera (του Stanford University), το MIT (μέσω μέσω της πλατφόρμας MITx), το Harvard, το Berkeley και το MIT (μέσω μέσω της πλατφόρμας edX) και το OpenUK (μέσω της πλατφόρμας FutureLearn), ξεκίνησαν την προσφορά μαθημάτων τέτοιου είδους με ποικίλα περιεχόμενα και με πολύ μεγάλους αριθμούς συμμετεχόντων (O'Prey, 2013; Hollands & Tirthali, 2014).

Ενώ τα MOOCs αποτελούν μια μορφή διαδικτυακών προγραμμάτων, εν τούτοις διαφέρουν σημαντικά από τα τυπικά διαδικτυακά προγράμματα. Οι διαφορές εντοπίζονται στα ακόλουθα σημεία (Farmer, 2013; Baker & Passmore, 2016): στο εύρος συμμετοχής, στην κλιμάκωση των μαθημάτων, στο κόστος συμμετοχής, στα εργαλεία και το εύρος των επικοινωνιακών εργαλείων, στο ρόλο του διδάσκοντα, στα ιδρύματα παροχής, στα πνευματικά δικαιώματα του περιεχομένου, στον προσανατολισμό, στην πιστοποίηση, και στην εξασφάλιση ποιότητας.

Θεωρητικά, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των MOOCs επιτρέπουν απεριόριστη συμμετοχή, για την οποία συνήθως δεν υπάρχουν προϋποθέσεις. Όμως, η ολοκλήρωση των μαθημάτων δεν οδηγεί κατ' ανάγκη και σε πιστοποίηση γνώσεων. Τα μαθήματα αυτά ενσωματώνουν τόσο παραδοσιακό όσο και ψηφιακό υλικό, όπως βίντεο, κείμενα για μελέτη, εργασίες, κ.ά. Η τεχνολογία επιτρέπει την αλληλεπίδραση των συμμετεχόντων μέσα από fora, τα οποία βοηθούν στη δημιουργία μαθησιακών κοινοτήτων με μέλη σπουδαστές και διδάσκοντες (Luaran, 2013).

Τα προσφερόμενα μαθήματα του τύπου των MOOCs αποτελούνται από διαδικτυακές διαλέξεις, συνοδευόμενα με αυτοματοποιημένες, συνήθως, δοκιμασίες και ασκήσεις. Όπως είναι φυσικό, η επαφή των διδασκόντων με τους σπουδαστές είναι ελάχιστη ή σε κάθε περίπτωση μειωμένη έναντι άλλων εκπαιδευτικών μεθόδων. Η αλληλεπίδραση των σπουδαστών μεγιστοποιείται όσο αυτό μπορεί να γίνει, μέσω της δημιουργίας ομάδων συζήτησης σε fora ή σε κοινωνικά δίκτυα, τα οποία στοχεύουν σε ανταλλαγή απόψεων και μαθησιακή αλληλοβοήθεια. Ωστόσο, το πρόβλημα της αποτίμησης της γνωστικής συνεισφοράς ενός μαθήματος συνολικά, μέσω της εξ

αποστάσεως αξιολόγησης του σπουδαστή, δεν έχει ακόμα αντιμετωπιστεί αξιόπιστα και αποτελεσματικά (Cauchan, 2014; Castillo, Lee, Zahra, & Wagner, 2015).

Τα MOOCs γενικά διαχωρίζονται σε cMOOCs και σε xMOOCs. Τα cMOOCs (connectivist MOOCs), στηρίζονται στη διαδικτυακή διασύνδεση, στην αλληλεπίδραση στην κοινωνική διάσταση της μάθησης μέσω της επικοινωνίας των συμμετεχόντων, στην αυτονομία του σπουδαστή και γενικά στις αρχές του κονεκτιβισμού (Cole & Timmerman, 2015). Τα xMOOCs στηρίζονται περισσότερο στην παρέμβαση του εκπαιδευτή για τη δόμηση και την παρουσίαση του περιεχομένου, είναι δηλαδή λιγότερο μαθητοκεντρικά από τα προηγούμενα. Στηρίζονται περισσότερο στη δόμηση του μαθήματος όπως αυτό γίνεται σε μια παραδοσιακή τάξη, χρησιμοποιούν μαγνητοσκοπημένη βιντεο-διάλεξη, δοκιμασίες, ασκήσεις και διάφορους τρόπους αξιολόγησης (Bates, 2014; Cole & Timmerman, 2015).

Σύμφωνα με τους Bayne & Ross (2014), οι έως τώρα δύο προηγούμενες μέθοδοι δόμησης των MOOCs δεν φαίνεται να βρίσκουν πλέον υποστηρικτές και τα MOOCs σήμερα, ανάλογα με το ίδρυμα που τα προσφέρει, έχουν διάφορες μορφές, σκοπό και στόχους. Ο λόγος της μεταβολής από τα δύο πρότυπα, είναι ακριβώς οι επικρατούσες παιδαγωγικές πρακτικές, οι οποίες στα μοντέλα αυτά αρχικά δεν έδειξαν να είναι ούτε αντιπροσωπευτικές ούτε ιδιαίτερα χρήσιμες στους χρήστες. Όπως προκύπτει, οι δημιουργοί των MOOCs από τη στιγμή που τεχνολογικά έγινε εφικτό να προσφέρουν τέτοια μαθήματα σε μία πρωτόλεια, από εκπαιδευτικής άποψης μορφή, προσπαθούν να διασφαλίσουν ότι αυτά θα ανταποκρίνονται στις ανάγκες των εκπαιδευομένων, των ιδρυμάτων που τα προσφέρουν αλλά και των διδασκόντων (O'Prey, 2013; Bayne & Ross, 2014). Έτσι, ήδη έχει αρχίσει να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά των MOOCs και στην αναζήτηση μεθόδων εγκυροποίησης και αναγνώρισης της διαδικασίας για τους συμμετέχοντες με διάφορους τρόπους. Αυτό που είναι σίγουρο και όλοι συμφωνούν, είναι το γεγονός ότι στο εγγύς μέλλον τα προσφερόμενα μαθήματα με τη μορφή των MOOCs θα αυξάνονται διαρκώς καταλαμβάνοντας ένα σημαντικό μέρος των διεθνώς προσφερόμενων μαθημάτων, ενώ θα συνεχίζονται οι έρευνες διεθνώς για την αποτελεσματικότερη παιδαγωγική αξιοποίησή τους με την ενσωμάτωση σ' αυτά πιο μαθητοκεντρικών μοντέλων.

Τέλος, τα τελευταία χρόνια με τη ευρεία εξάπλωση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και την ευρεία χρήση των κινητών συσκευών, εξαπλώνονται τα sMOOCs, τα οποία είναι μαθήματα τύπου MOOCs με ενσωματωμένα εκπαιδευτικά, αλλά και επικοινωνιακά χαρακτηριστικά. Η πρόσβαση των σπουδαστών γίνεται εύκολα με κινητές συσκευές και ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός σε σχέση με το εμφανισιακό στυλ των μέσων κοινωνικής δικτύωσης έχει διαπιστωθεί ότι δημιουργεί θετικό αντίκτυπο στις μικρές ηλικίες, αυξάνει την αλληλεπιδραστικότητα, βοηθά στη δημιουργία εικονικών κοινοτήτων μάθησης και ενισχύει τα κίνητρα χρήσης (Tomasini, Corti, & Sancassani, 2016).

3. Ερευνητικά Ερωτήματα - Μεθοδολογία

Στην εργασία αυτή με βάση τις θεωρητικές επισημάνσεις που αφορούν την ανίχνευση του "λόγου" μελών Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ που διαθέτουν "επιστημονικό κεφάλαιο" στις νέες τεχνολογίες θα μας απασχολήσει η προσέγγιση των ακόλουθων ερευνητικών ερωτημάτων:

- 1) Πώς θα μπορούσαν να διαμορφωθούν οι ρόλοι του διδάσκοντα και των διδασκόμενων στο ΕΑΠ στην περίπτωση χρησιμοποίησης των MOOCs για την παροχή εξ αποστάσεως σπουδών;
- 2) Ποια θα ήταν η μορφή των αλληλεπιδράσεων μεταξύ διδάσκοντα - διδασκόμενων

και μεταξύ διδασκόμενων κατά την παροχή εξ αποστάσεως σπουδών μέσω των MOOCs στο ΕΑΠ;

3) Ποια πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα θα μπορούσαν να προκύψουν για τους διδάσκοντες και τους εκπαιδευόμενους στην περίπτωση υλοποίησης προγραμμάτων εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στο ΕΑΠ μέσω των MOOCs;

Στην έρευνα αυτή συμμετείχαν εθελοντικά 11 μέλη Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ τα οποία, σύμφωνα με το θεωρητικό μας πλαίσιο, διαθέτουν το απαραίτητο επιστημονικό κεφάλαιο, που σχετίζεται με την κατοχή της απαραίτητης τεχνογνωσίας για τις νέες τεχνολογίες σε σύνολο 18 ενεργών σχετικών μελών Δ.Ε.Π. στο ίδρυμα κατά την περίοδο πραγματοποίησης της έρευνας αυτής. Το γεγονός αυτό, που τους προσδίδει το απαραίτητο επιστημονικό κύρος και την ισχύ ώστε να διατυπώνουν ισχυρό "λόγο" για την αξιοποίηση των σύγχρονων τεχνολογιών από το ίδρυμα, αποδεικνύεται: (α) από την ύπαρξη του κατάλληλου θεσμοποιημένου επιστημονικού κεφαλαίου με τη μορφή των κατάλληλων και αναγκαίων μεταπτυχιακών τίτλων (Bourdieu, 1986, 2005), που τεκμηριώνει και κατοχυρώνει την επιστημονική τους θέση στο γνωστικό αντικείμενο που κατέχουν στο ΕΑΠ. Και (β) από την επιστημονική περιοχή που έχει άμεση συνάφεια με τις νέες τεχνολογίες στην οποία δραστηριοποιούνται εντός του ΕΑΠ τα μέλη Δ.Ε.Π. του δείγματος, καθώς προέρχονται από τις Σχολές "Θετικών Επιστημών και Τεχνολογίας" και "Εφαρμοσμένων Τεχνών". Οι παράγοντες αυτοί μετατρέπουν τα συγκεκριμένα μέλη Δ.Ε.Π. σε ισχυρούς φορείς δράσης εντός του επιστημονικού πεδίου του ΕΑΠ και τους επιτρέπουν να έχουν σημαίνοντα ρόλο και λόγο στην υιοθέτηση συγκεκριμένων κενεκριβιστικού χαρακτήρα παιδαγωγικών επιλογών, όπως είναι η αξιοποίηση των MOOCs για την παροχή ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε συγκεκριμένες περιοχές επιστημονικής γνώσης. Το δείγμα αυτό καλύπτει το 61,1% επί του συνόλου των μελών Δ.Ε.Π. που υπηρετούσαν στις δύο συγκεκριμένες Σχολές του ΕΑΠ κατά την άνοιξη του 2015 όπου πραγματοποιήθηκε η έρευνα αυτή.

Για την ανίχνευση του "λόγου" των μελών Δ.Ε.Π. του δείγματος για το αντικείμενο της έρευνάς μας πραγματοποιήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις. Η αξιοποίηση του συγκεκριμένου ερευνητικού εργαλείου έγινε με τη χρήση ενός κατάλληλα διαμορφωμένου οδηγού ημιδομημένης συνέντευξης, που περιελάμβανε προκαθορισμένες ερωτήσεις μέσω των οποίων επιχειρήθηκε η απάντηση στο παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα (Robson, 1993). Οι συγκεκριμένες ερωτήσεις επιδέχονταν ανοικτού τύπου απαντήσεις και επέτρεψαν την πραγματοποίηση μιας συζήτησης σε βάθος με τα ερευνητικά μας υποκείμενα (Berg, 2001; Ιωσηφίδης, 2008). Η χρονική διάρκεια των συνεντεύξεων ήταν περίπου μισής ώρας και έγινε η μαγνητοφώνησή τους καθώς εξασφαλίστηκε η σύμφωνη γνώμη των συμμετεχόντων. Στη συνέχεια ακολούθησε απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων και η καταγραφή τους σε γραπτό λόγο με την πιστή απόδοση των λεγομένων του κάθε συμμετέχοντα. Στα απομαγνητοφωνημένα κείμενα, που προέκυψαν, εφαρμόστηκε η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου με τη χρήση της "πρότασης" (sentence) ως μονάδας ανάλυσης (Koustourakis & Zacharos, 2011; Weber, 1990). Η "πρόταση" εκλαμβάνεται με τη σημασιολογική και όχι με τη γραμματική της μορφή και περιλαμβάνει ένα κομμάτι κειμένου από το οποίο αναδεικνύεται ένα ολοκληρωμένο νόημα για ένα συγκεκριμένο ζήτημα. Δηλαδή, μια "πρόταση" (sentence) αποτελείται από ένα τμήμα κειμένου απάντησης σε συγκεκριμένο ερώτημα, το οποίο μπορεί να προσδιορίζεται από περισσότερες της μιας γραμματικού χαρακτήρα προτάσεις, καθώς μέσα από το περιεχόμενο του τμήματος αυτού διαμορφώνεται ένα ολοκληρωμένο νόημα.

Για την ταξινόμηση των μονάδων ανάλυσης, δηλαδή των "προτάσεων", επιλέχθηκαν οι εξής τρεις κατηγορίες ανάλυσης με τις υποπεριπτώσεις τους, οι οποίες βρίσκονται

σε άμεση αντιστοιχία με καθένα από τα παραπάνω τρία ερευνητικά ερωτήματα (Berg, 2001):

1. Η διαμόρφωση των ρόλων του διδάσκοντα και των διδασκόμενων
  - 1.1. Ο ρόλος του διδάσκοντα
  - 1.2. Ο ρόλος του διδασκόμενου
2. Παροχή MOOCs από το ΕΑΠ και "κοινωνική διαντίδραση".
  - 2.1. Αλληλεπίδραση μεταξύ διδάσκοντα - διδασκόμενων
  - 2.2. Αλληλεπίδραση μεταξύ διδασκόμενων
3. Παροχή MOOCs από το ΕΑΠ: Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα
  - 3.1. Πλεονεκτήματα για τους διδάσκοντες
  - 3.2. Μειονεκτήματα για τους διδάσκοντες
  - 3.3. Πλεονεκτήματα για τους διδασκόμενους
  - 3.4. Μειονεκτήματα για τους διδασκόμενους

Στη συνέχεια θα γίνει η παρουσίαση και η συζήτηση των ερευνητικών μας ευρημάτων.

4. Αποτελέσματα - Συζήτηση

Στην ενότητα αυτή θα πραγματοποιηθεί η ποιοτική ανάλυση του υλικού που προέκυψε από την απομαγνητοφώνηση των ημιδομημένων συνεντεύξεων, το οποίο θα παρουσιαστεί ταξινομημένο σε καθεμιά από τις τρεις κατηγορίες ανάλυσης, απαντώντας στα ερευνητικά ερωτήματα αυτής της μελέτης. Μέσα σε κάθε κατηγορία ανάλυσης έγινε η ομαδοποίηση των απαντήσεων των συμμετεχόντων στην έρευνα με βάση την ομοιότητα των επιχειρημάτων τους. Με τον τρόπο αυτό θα διαφανεί η επικρατούσα άποψη για καθένα από τα εξεταζόμενα ζητήματα που, κατά κάποιο τρόπο, φανερώνει την ύπαρξη ενός σχήματος "αλήθειας" (regime of truth) καθώς πρόκειται για τον ισχυρό λόγο (discourse), που εκφράζεται και γίνεται αποδεκτός από τα μέλη Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ που συμμετείχαν στην έρευνα (Foucault, 1978). Για την τεκμηρίωση των ευρημάτων της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου σε κάθε κατηγορία θα παρατεθούν ενδεικτικά αποσπάσματα.

4.1 Η διαμόρφωση των ρόλων του διδάσκοντα και του διδασκόμενου

Στην ενότητα αυτή επιχειρείται η προσέγγιση του 1ου ερευνητικού ερωτήματος που αφορά τον τρόπο διαμόρφωσης των ρόλων του διδάσκοντα και του διδασκόμενου στην περίπτωση όπου το ΕΑΠ υιοθετήσει τη χρήση των MOOCs.

4.1.1 Ο ρόλος του διδάσκοντα

Τα μέλη Δ.Ε.Π. που συμμετείχαν στην έρευνα συμφωνούν ότι ο διδάσκων στο ΕΑΠ θα πρέπει να προσαρμοστεί σε δύο σημαντικά ζητήματα για να μπορέσει να ανταποκριθεί στη διδασκαλία μαθημάτων τύπου MOOCs. Πρώτον, θα πρέπει να αποκτήσει την απαραίτητη τεχνογνωσία και αυτό προϋποθέτει την παροχή κατάλληλης επιμόρφωσης στους διδάσκοντες από το ΕΑΠ:

"Προφανώς θα πρέπει να γίνει και η αντίστοιχη εκπαίδευση του εκπαιδευτικού προσωπικού στην χρήση του καινούργιου εργαλείου" (Συνέντευξη 5η - Σ.5).

"Ο διδάσκοντας θα πρέπει να προσαρμοστεί στις ιδιαιτερότητες της τεχνολογίας των MOOCs" (Σ.10).

Δεύτερον, ο διδάσκων θα πρέπει να προσαρμοστεί στην ανάγκη αντιμετώπισης πολυπληθών ακροατηρίων, τα οποία αναπόφευκτα θα υπάρχουν σε ένα MOOC. Θα πρόκειται, δηλαδή, για μια εξέλιξη που έρχεται σε αντίθεση με το υπάρχον θεσμικό habitus του ΕΑΠ, που προβλέπει την πραγματοποίηση του παιδαγωγικού του έργου (Thomas, 2002) σε τμήματα με μικρό αριθμό φοιτητών προκειμένου να είναι δυνατή

η υποστήριξη του διδασκόμενου από τον καθηγητή, οποίος διαδραματίζει ταυτόχρονα και το ρόλο του συμβούλου. Κάτι το οποίο δεν θα είναι δυνατόν να συμβεί σε τμήματα MOOCs με μεγάλο αριθμό φοιτητών:

"Αυτό που αλλάζει στο MOOC είναι το online, το δεύτερο όμικρον αλλάζει τα πράγματα προς το χειρότερο. Προφανώς αν ένας καθηγητής έχει εκατό φοιτητές να υποστηρίζει δεν μπορεί να τους υποστηρίξει τελείως" (Σ.4).

Μάλιστα, η εξέλιξη αυτή αναμένεται ότι θα οδηγήσει σε εργασιακή επιβάρυνση του καθηγητή:

"Αυτό σημαίνει περισσότερη δουλειά για τον διδάσκοντα και περισσότερος χρόνος. Είναι μια σημαντική επιβάρυνση γι' αυτόν" (Σ.3).

Ωστόσο, ένα μέλος Δ.Ε.Π. επηρεασμένο από τον υπάρχοντα θεσμικό τρόπο λειτουργίας του ΕΑΠ, που διαμορφώνει τη συνείδηση των διδασκόντων όσον αφορά το επαγγελματικό τους habitus στο ίδρυμα (Koustourakis, 2015; Reay, David, & Ball, 2005), θεωρεί ότι στην περίπτωση υιοθέτησης των MOOCs θα υπάρξει ρύθμιση από το ΕΑΠ για την αντιμετώπιση της ύπαρξης μεγάλων ακροατηρίων σε έναν διδάσκοντα:

"Όσο μαζικό και να είναι ένα MOOC ο διδάσκων θα πρέπει να έχει ένα συγκεκριμένο πλήθος φοιτητών που μπορεί να επιβλέπει" (Σ.2).

Ακόμη, άλλο μέλος Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ, το οποίο πριν την έλευσή του στο ίδρυμα είχε εργαστεί σε συμβατικά πανεπιστήμια έχοντας την εμπειρία των μεγάλων ακροατηρίων θεωρεί ότι με τα MOOCs θα αναβαπτιστεί ο ρόλος του καθηγητή:

"Εγώ νομίζω ότι θα ενισχυθεί ο ρόλος του διδάσκοντα και ο διδάσκων θα γίνει πιο διδάσκων, να το πω έτσι, με την έννοια ότι αυτό είναι κάτι το οποίο λείπει από το ΕΑΠ αυτή την στιγμή" (Σ.4).

Επομένως, από τις απαντήσεις των μελών Δ.Ε.Π. του δείγματος προέκυψε ότι προκειμένου ο διδάσκων στο ΕΑΠ να μπορέσει να συμμετάσχει με επιτυχία στη διδασκαλία μαθημάτων τύπου MOOC θα πρέπει να αποκτήσει τον κατάλληλο τεχνολογικό αλφαριθμητισμό, που αφορά την αποτελεσματική χρήση των απαραίτητων ψηφιακών εργαλείων και να προετοιμαστεί στη διαχείριση πολυπληθών ακροατηρίων φοιτητών.

4.1.2 Ο ρόλος του διδασκόμενου

Για να μπορέσει ένας φοιτητής να συμμετάσχει σε μαθήματα όπως τα MOOCs στο ΕΑΠ, θα πρέπει να διαθέτει τόσο τα κατάλληλα τεχνολογικά εργαλεία που θα επιτρέπουν τη συμμετοχή του, όσο και τον απαραίτητο ψηφιακό αλφαριθμητισμό που συνδέεται με τον αποτελεσματικό χειρισμό αυτών των εργαλείων:

"Θα βασίζεται περισσότερο στα ηλεκτρονικά εργαλεία πρόσβασης και παρακολούθησης και στην επικοινωνία μέσω της κοινότητας που θα δημιουργηθεί από τα MOOCs" (Σ.5).

Επίσης, διάχυτη είναι η άποψη στα μέλη Δ.Ε.Π. του δείγματος ότι ο διδασκόμενος που θα συμμετάσχει σε κάποιο MOOC στο ΕΑΠ θα είναι και θα αισθάνεται απομονωμένος σε σύγκριση με τους τωρινούς φοιτητές του ιδρύματος, που συμμετέχουν σε ολιγομελή τμήματα και συναντώνται μεταξύ τους και με τον διδάσκοντα στις Ομαδικές Συμβουλευτικές Συναντήσεις:

"Θα υπάρξει μια απομόνωση του φοιτητή... Πλέον θα κλειστεί ο διδασκόμενος γιατί θα έχει να εκπληρώσει κάτι μόνος του. Παίρνεις τα MOOCs, παίρνεις την πλατφόρμα, είναι σαν να παίρνεις ένα βιβλίο και να προσπαθείς να το διαβάσεις, να κατανοήσεις και μετά να εξεταστείς για να αξιολογηθείς" (Σ.6).

Ωστόσο, η απομόνωση αυτή μπορεί να αντιμετωπιστεί στην περίπτωση διδασκόμενων που έχουν κοινωνικοποιηθεί να αυτενεργούν επικοινωνώντας με τη

χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Και τα MOOCs μπορεί να δώσουν αφορμή στους φοιτητές να αυτενεργήσουν για λόγους αλληλοϋποστήριξης και αλληλοβοήθειας:

"Νομίζω θα γίνει πιο ενεργός σε ένα MOOC που έχει στηθεί καλά. Σήμερα οι φοιτητές κάνουνε μόνοι τους τις υποδομές. Φτιάχνουνε fora, φτιάχνουνε γκρουπ στο Facebook φτιάχνουνε διάφορα" (Σ.4).

"Με κάποιο τρόπο ο διδασκόμενος πρέπει να συμμετέχει πολύ πιο ενεργά στην κοινότητα φοιτητών που πρέπει να υπάρχει για να λύνουν και μεταξύ τους κάποια θέματα" (Σ.8).

Επομένως, στην περίπτωση των διδασκόμενων, που μπορεί να παρακολουθήσουν στο μέλλον ένα MOOC του ΕΑΠ, το συναίσθημα και η πραγματικότητα της απομόνωσης μπορεί να αντιμετωπιστούν όταν με τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης συμμετάσχουν ενεργά στην κοινότητα των συμφοιτητών τους. Πρόκειται για μια κοινότητα που οι ίδιοι έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν για να επιλύουν διάφορα προβλήματα που συνδέονται με τις σπουδές τους.

4.2 Παροχή MOOCs από το ΕΑΠ και "κοινωνική διαντίδραση"

Για την απάντηση στο 2ο ερευνητικό ερώτημα παρουσιάζονται τα ευρήματά μας που αφορούν το ζήτημα της "κοινωνικής διαντίδρασης" εφόσον προσφερθούν μαθήματα τύπου MOOC από το ΕΑΠ.

4.2.1 Αλληλεπίδραση μεταξύ διδάσκοντα - διδασκόμενων

Ο λόγος (discourse) που κυριαρχεί μεταξύ των μελών Δ.Ε.Π. του δείγματος είναι ότι στην περίπτωση όπου το ΕΑΠ θα προσφέρει μαθήματα τύπου MOOC στο ευρύ κοινό δεν θα προωθηθεί η κοινωνική διαντίδραση μεταξύ του καθηγητή και των φοιτητών του για δύο λόγους. Ο πρώτος λόγος σχετίζεται με το γεγονός ότι τα μεγάλα ακροατήρια δεν επιτρέπουν την αλληλεπίδραση. Και ο δεύτερος και βασικότερος λόγος οφείλεται στο ότι με τα MOOCs δεν επιδιώκεται η αλληλεπίδραση μεταξύ διδάσκοντα - διδασκόμενων:

"Όχι δεν θα υπάρξει αλληλεπίδραση σε σχέση με την υπάρχουσα κατάσταση στο ΕΑΠ. Φαντάσου ένας διδάσκοντας να έχει είκοσι χιλιάδες αποδέκτες, πρακτικά δεν είναι δυνατόν να αλληλεπιδράσει με τους φοιτητές του" (Σ.10).

"Δεν θα υπάρξει καμία αλληλεπίδραση, διότι ούτως η άλλως στη λογική του MOOCs δεν υπάρχει αλληλεπίδραση. Άρα είναι άτοπο να συζητάμε για αλληλεπίδραση" (Σ.9).

Επομένως, η υιοθέτηση των MOOCs από το ΕΑΠ φαίνεται ότι θα δημιουργήσει νέα δεδομένα. Ειδικότερα, όσον αφορά τα μέλη Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ, που διαθέτουν το κατάλληλο επιστημονικό κεφάλαιο που τους επιτρέπει να διατυπώνουν αξιόπιστες κρίσεις για τα MOOCs (Bourdieu, 2004), φαίνεται ότι στη διαμόρφωση της σκέψης τους έχει επιδράσει το θεσμικό *habitus* του ιδρύματος (Ingram, 2009). Έτσι, ο λόγος τους (discourse) έχει επηρεαστεί από την εμπειρία συμμετοχής τους στις εκπαιδευτικές διαδικασίες του ιδρύματος (Foucault, 1977), γι' αυτό και προβαίνουν αναπόφευκτα σε συγκριτικού χαρακτήρα αναφορές. Φαίνεται, λοιπόν, ότι επικροτούν τη σημερινή κατάσταση πραγματοποίησης του παιδαγωγικού έργου στο ΕΑΠ, που συνδέεται με την ύπαρξη επικοινωνίας μεταξύ διδάσκοντα και διδασκόμενων, κάτι, που όμως δεν θα υφίσταται εάν το ίδρυμα υιοθετήσει τα MOOCs και τα εντάξει στο εκπαιδευτικό του έργο. Έτσι, η επικοινωνία και η αλληλόδραση, όπως επισημαίνει ένα μέλος Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ, μπορεί να συμβεί εάν κάποιος διδασκόμενος αυτενεργήσει και με τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης απευθυνθεί στον καθηγητή του και ο τελευταίος ανταποκριθεί και απαντήσει στα ερωτήματά του:

"Έχει να κάνει με την διάθεση του διδασκόμενου να αξιοποιήσει τους πόρους που του δίνονται και με την δυνατότητα ή την διάθεση του διδάσκοντα να μιλήσει με τους φοιτητές του" (Σ.1).

4.2.2 Αλληλεπίδραση μεταξύ διδασκόμενων

Τα μέλη Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ αναγνωρίζουν ότι είναι δύσκολη η επικοινωνία και η αλληλεπίδραση μεταξύ των εκπαιδευόμενων που παρακολουθούν το ίδιο MOOC. Ωστόσο, αυτή η αλληλεπίδραση μεταξύ τους μπορεί να προκύψει ως ανάγκη για την εξασφάλιση αλληλοβοήθειας και αλληλοϋποστήριξης και μπορεί να προωθηθεί με τη χρήση και αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρει το forum:

"Με τα fora (δίκτυα) μέσα στο ίδιο MOOC" (Σ.2).

"Δημιουργούν τα fora κ.τ.λ. γιατί αναγκάζονται να αναπτύξουν μεταξύ τους δεσμούς αλληλοϋποστήριξης εφόσον δεν υπάρχει αυτό από διδάσκοντες" (Σ.5).

Ακόμη, όπως επισημαίνει κάποιο άλλο μέλος Δ.Ε.Π., η επικοινωνία μέσω forum είναι ευκολότερη για τους φοιτητές που παρακολουθούν μαθήματα θετικής και τεχνολογικής κατεύθυνσης, διότι αυτοί είναι κοινωνικοποιημένοι στη χρήση των νέων τεχνολογιών σε σύγκριση με τους φοιτητές σχολών θεωρητικής κατεύθυνσης:

"Η τεχνολογική υποβοήθηση μέσω MOOCs ... σημαίνει ότι οι φοιτητές έχουν κάποια on line fora συζήτησης τα οποία καλλιεργούν την μεταξύ τους σχέση. Στις Σχολές Ανθρωπιστικών Σπουδών αυτό δεν είναι τόσο συνηθισμένο. Άρα έχει να κάνει με το πώς και τι νιώθεις σαν διδασκόμενος" (Σ.1).

Επομένως, η αλληλεπίδραση μεταξύ των διδασκόμενων, που μπορεί στο μέλλον να συμμετάσχουν σε μαθήματα τύπου MOOCs στο ΕΑΠ, μπορεί να επιτευχθεί εφόσον το πολιτισμικό τους κεφάλαιο (habitus) συγκροτείται από διαθέσεις αυτονόητης χρήσης των νέων τεχνολογιών για επικοινωνιακούς σκοπούς αξιοποιώντας τα τεχνολογικά μέσα, όπως τα κοινωνικά fora, που μπορεί να τους είναι διαθέσιμα (Tondeur et al., 2011).

4.3 MOOCs στο ΕΑΠ: Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα

Στην ενότητα αυτή θα γίνει προσπάθεια για την απάντηση στο 3ο ερευνητικό ερώτημα, που αναφέρεται στα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα για τους διδάσκοντες και τους διδασκόμενους στην περίπτωση υιοθέτησης των MOOCs από το ΕΑΠ.

4.3.1 Πλεονεκτήματα για τους διδάσκοντες

Από την ανάλυση του ερευνητικού υλικού προκύπτει ότι θα υπάρξει στους διδάσκοντες αίσθημα πίεσης για μεγαλύτερη υπευθυνότητα στο διδακτικό τους έργο. Και τούτο διότι η διδασκαλία τους, που καταγράφεται σε ηλεκτρονικά μέσα, θα είναι διαθέσιμη στο ευρύ κοινό και με τον τρόπο αυτό εκτίθενται στη δημόσια κριτική:

"Η υπευθυνότητα που χρειάζεται και η προετοιμασία, ο βαθμός προετοιμασίας για να κάνεις μια τέτοια δημιουργία μπορεί να ληφθεί σαν πλεονέκτημα, το ίδιο και η έκθεση απέναντι στην κρίση και στην κριτική" (Σ.2).

Ωστόσο, οι καλοί διδάσκοντες μπορεί να γίνουν γνωστοί σε μεγάλες ομάδες πληθυσμού και το κοινωνικό τους γόητρο να αυξηθεί, επειδή τα MOOCs συνδέονται με πολυπληθή ακροατήρια:

"Πέραν του ότι ένα καταγεγραμμένο μάθημα το οποίο έχει feedback δηλαδή θα ξέρεις πως πηγαίνει, θα μπορείς να το δεις και πάλι σε εξέλιξη σαν διδάσκοντα και σε κάνει και πιο διάσημο" (Σ.4).

Ακόμη, η κοινωνική αναγνωρισιμότητα των διδασκόντων μπορεί να προκύψει όταν κατορθώσουν να αναπλαισιώσουν τις επιστημονικές τους γνώσεις, απλοποιώντας τις

και καθιστώντας τες εύληπτες σε λιγότερο καταρτισμένα ακροατήρια πολιτών (Bernstein, 2000), που μπορεί να παρακολουθήσουν ένα MOOC:

"Η εξοικείωση με ανθρώπους οι οποίοι είναι λιγότερο ακαδημαϊκά καταρτισμένοι... Δηλαδή λίγο περισσότερη εκλαΐκευση του επιστημονικού αντικείμενου, αυτό ίσως είναι το μεγαλύτερο πλεονέκτημα" (Σ.1).

Επομένως, η συμμετοχή των διδασκόντων σε ποιοτικού χαρακτήρα μαθήματα τύπου MOOC φαίνεται ότι μπορεί να ενισχύσει το επιστημονικό τους κεφάλαιο και ιδιαίτερα το καθαρό επιστημονικό τους κεφάλαιο, που συνδέεται με την αναγνώριση της συμβολής τους στην επιστήμη τόσο από το ευρύ κοινό μέσω της εκλαΐκευσης των επιστημονικών τους γνώσεων, όσο και από τους συναδέλφους τους (Bourdieu, 2004, 2005). Και τούτο διότι η ποιοτική διδασκαλία σε ένα καλά οργανωμένο MOOC μπορεί να αποτελέσει αφορμή για την ανάπτυξη συνεργασιών με άλλους επιστήμονες:

"Δηλαδή ένα καλό υλικό θα διαδοθεί πιο εύκολα, είναι σαν τις καλές δημοσιεύσεις και θα δώσει ... νέες δυνατότητες συνεργασίας και αλληλεπίδραση με συναδέλφους που βρίσκονται στον χώρο" (Σ.5).

4.3.2 Μειονεκτήματα για τους διδάσκοντες

Η άποψη που κυριαρχεί μεταξύ των μελών Δ.Ε.Π. του δείγματος είναι ότι στα σημαντικά μειονεκτήματα από την υιοθέτηση της προσφοράς MOOCs από το ΕΑΠ είναι μεγάλος φόρτος εργασίας και η επιβάρυνση του διδάσκοντα από τα πολυπληθή ακροατήρια φοιτητών:

"Το μειονέκτημα είναι ο περισσότερος κόπος, περισσότερος χρόνος. Αυτό είναι δεδομένο. Διαφορετικό είναι να έχεις να ασχοληθείς με τριάντα ανθρώπους... Με τα MOOCs υπάρχει μια επιβάρυνση για χρόνο και για κόπο από τον διδάσκοντα" (Σ.3).

"Υπερβολικός φόρτος εργασίας για τον διδάσκοντα όταν δεν είναι καλά οργανωμένο το MOOC" (Σ.9).

Επιπλέον, ένα μέλος Δ.Ε.Π., του οποίου οι διαθέσεις δράσης (dispositions) όσον για τις διδακτικές προτιμήσεις (Bourdieu, 1986) φαίνεται ότι έχουν διαμορφωθεί από την ενεργό συμμετοχή του στην εκπαιδευτική διαδικασία του ΕΑΠ (προσφορά Θεματικών Ενοτήτων σε ολιγομελή τμήματα φοιτητών με βασική επιδίωξη την συμβουλευτική τους υποστήριξη) επισημαίνει για τους καθηγητές έναν κίνδυνο απώλειας του ενδιαφέροντος για το διδακτικό σκέλος της δουλειάς τους:

"Θα χάσουν το ενδιαφέρον τους οι διδάσκοντες. Αν έχεις συνηθίσει να μιλάς και να επικοινωνείς με το μικρό ακροατήριο των φοιτητών σου, τώρα με τα MOOCs νομίζω χάνεις το ενδιαφέρον σου" (Σ.1).

Τέλος, προβάλλεται η άποψη ότι η μη εξοικείωση των διδασκόντων με τις νέες τεχνολογίες θα δυσκολέψει τη συμμετοχή τους σε μαθήματα τύπου MOOC:

"Σίγουρα υπάρχουν διδάσκοντες που δεν είναι πολύ εξοικειωμένοι με τα εργαλεία της τεχνολογίας. Αυτοί θέλουν έναν χρόνο προσαρμογής" (Σ.7).

4.3.3 Πλεονεκτήματα για τους διδασκόμενους

Ο λόγος που κυριαρχεί μεταξύ των μελών Δ.Ε.Π. του δείγματος για τα πλεονεκτήματα που θα υπάρξουν για τους διδασκόμενους εάν το ΕΑΠ υιοθετήσει την προσφορά σπουδών με τη χρήση και των MOOCs είναι ότι τότε θα υπάρξει πραγματικά η εφαρμογή του ιδεώδους της "ανοικτότητας". Πρόκειται για μια εξέλιξη που μπορεί να προσελκύσει περισσότερους φοιτητές στο ΕΑΠ:

"Μπορεί ο φοιτητής να καθίσει σπίτι του και να διαχειριστεί το χρόνο του παλεύοντας με ένα ακαδημαϊκό αντικείμενο στα πλαίσια ενός MOOC και

ενδεχομένως οι φοιτητές που ζούνε κάπου μακριά μπορούν να πείσουν το ευρύ κοινό ότι αυτός είναι ένας λογικός τρόπος για να σπουδάσει κάποιος" (Σ.1).

"Θα είναι πρώτα απ' όλα open (ανοικτά), που δεν είναι μέχρι τώρα στο ΕΑΠ, ... Θα είναι on line και αν οργανωθούν καλά θα μπορούν να παρέχουν ΜΟΟC σε αντικείμενα ανάλογα με τις ανάγκες της κοινωνίας και άμεσα" (Σ.4).

Ακόμη, η δημιουργία από το ΕΑΠ ΜΟΟCs στην ελληνική γλώσσα θεωρείται ως προσφορά στους Έλληνες πολίτες γιατί θα τους δοθεί η δυνατότητα να σπουδάσουν σε σημαντικές και επίκαιρες περιοχές γνώσεων, οι οποίες θα παρουσιάζουν έντονο κοινωνικό ενδιαφέρον. Επίσης, η δημιουργία ΜΟΟCs στην αγγλική γλώσσα αναμένεται να προσελκύσει στο ΕΑΠ φοιτητές από το εξωτερικό:

"Αν τα ΜΟΟCs είναι στα Ελληνικά είναι μια μεγάλη προσφορά για το Ελληνικό κοινό, γιατί είναι μια φοβερή πηγή γνώσης, ελεύθερη, διαθέσιμη στο χρόνο σου, άρα έχεις πολλά πλεονεκτήματα από αυτό" (Σ.2)

"Αν το ΜΟΟC είναι στην Αγγλική θα προσελκύνουμε και κόσμο από την ευρύτερη περιοχή, την ευρύτερη Ευρώπη αλλά και παγκοσμίως" (Σ.8).

Τέλος, η παροχή μαθημάτων τύπου ΜΟΟCs από το ΕΑΠ αναμένεται να προσελκύσει και νέους σε ηλικία φοιτητές, διότι η καθημερινή χρήση των σύγχρονων τεχνολογικών μέσων φαίνεται ότι αποτελεί βασικό στοιχείο της κουλτούρας τους (Castells et al., 2009; Castells, 2011), δηλαδή του πολιτισμικού τους κεφαλαίου (habitus):

"Οι νεότερες γενιές φαντάζομαι θα βρίσκουν τα ΜΟΟCs πιο ελκυστικά και θα προτιμώνται γιατί είναι βιντεοσκοπημένα, δια-δραστικά μπορεί ακόμα να είναι και ποιο φιλικά στον χρήστη" (Σ.5).

4.3.4 Μειονεκτήματα για τους διδασκόμενους

Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν την ύπαρξη σύμπτωσης στο λόγο των μελών Δ.Ε.Π. του δείγματος όσον αφορά την επισήμανση της απομόνωση και της αποξένωσης από τον διδάσκοντα των φοιτητών που μπορεί να σπουδάσουν μέσω ΜΟΟCs στο ΕΑΠ. Το γεγονός αυτό μπορεί να οδηγήσει σε αμφισβήτηση της ποιότητας των συγκεκριμένων μαθημάτων:

"Η αίσθηση ότι δεν γνώριζα τον δάσκαλό μου και η διαίσθηση ότι καλά μάθημα είναι αυτό; Μπορεί να περάσει όλο το ΜΟΟC και να μην πάρεις χαμπάρι τίποτα, μέχρι να εξοικειωθείς" (Σ.1).

"Θα λείπει το ακαδημαϊκό κλίμα. Με το ΜΟΟC το κλίμα κάπου γίνεται ψυχρό" (Σ.6).

Έπειτα, για να είναι δυνατή η συμμετοχή ενός φοιτητή σε κάποιο ΜΟΟC θα πρέπει να διαθέτει τόσο ψηφιακό αλφαριθμητικό όσο και την κατάλληλη τεχνολογική υποδομή στο σπίτι του:

"Τεχνικής φύσεως προβλήματα, η σύνδεσή τους με το internet. Ίσως και ένα πρόβλημα χειρισμού αυτής της πλατφόρμας, γιατί δυσκολεύονται, χρειάζεται ψηφιακός γραμματισμός" (Σ.3).

Τέλος, ένα σημαντικό μειονέκτημα για τους φοιτητές που θα εγγραφούν για να παρακολουθήσουν ένα ΜΟΟC που θα διδάσκεται αρκετά χρόνια θα είναι η απαξίωση των προσφερόμενων γνώσεων λόγω μη επικαιροποίησης του εκπαιδευτικού του υλικού:

"Όταν ξεκινήσουν να διδάσκονται όλα εντάξει, αλλά μετά από πέντε χρόνια θα έχουν το ίδιο υλικό και δεν θα υπάρξει ανανέωση" (Σ.8).

5. Συμπεράσματα

Από την ποιοτική ανάλυση του υλικού των συνεντεύξεων των μελών Δ.Ε.Π. του

ΕΑΠ που διαθέτουν το κατάλληλο επιστημονικό κεφάλαιο για να εκφράσουν έγκυρη κρίση (Bourdieu, 2005), προκύπτει ότι από τον λόγο τους αναδύονται οι παρακάτω ισχυρές απόψεις, που διαμορφώνουν ένα πλέγμα αλήθειας (Foucault, 1978) για την υιοθέτηση των MOOCs από το ίδρυμα. Μάλιστα, ο συγκεκριμένος λόγος (discourse) των μελών ΔΕΠ του δείγματος αποτυπώνει την πραγματικότητα των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων των MOOCs στην προσπάθεια παροχής ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης από συμβατικά και ανοικτά τριτοβάθμια ιδρύματα παγκοσμίως.

- Για να μπορέσει ο διδάσκων ν' ανταποκριθεί στο ρόλο του συμμετέχοντα σε ένα MOOC θα χρειαστεί να κατέχει, όπως άλλωστε και ο εκπαιδευόμενος, τον απαραίτητο ψηφιακό αλφαριθμητισμό για να μπορεί να χειριστεί αποτελεσματικά και με επιτυχία τις τεχνολογίες που συνδέονται με το συγκεκριμένο τύπο μαθήματος. Επίσης, ο διδάσκων θα πρέπει να προσαρμοστεί διότι, σε αντίθεση με την υπάρχουσα κατάσταση στο ΕΑΠ, θα χρειαστεί να αντιμετωπίσει πολυπληθή ακροατήρια. Έπειτα, ο εκπαιδευόμενος θα πρέπει να αντιμετωπίσει το συναίσθημα της απομόνωσης από το διδάσκοντα και τους συμμαθητές και να αυτενεργήσει μελετώντας το εκπαιδευτικό υλικό κατά τη διάρκεια των σπουδών του με MOOCs. Ωστόσο, αξιοποιώντας τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να προσπαθήσει να επικοινωνήσει με τους συμμαθητές του που παρακολουθούν το ίδιο MOOC μειώνοντας με αυτό τον τρόπο το πραγματικό γεγονός της απομόνωσής του από αυτούς. Τα ευρήματα αυτά φανερώνουν ότι ο "λόγος" των μελών Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ που συμμετείχαν στην έρευνα, συμβαδίζει με την πραγματικότητα που διαμορφώνεται διεθνώς αναφορικά με τους ρόλους του διδάσκοντα και του διδασκόμενου κατά την παροχή μαθημάτων σε μεγάλο εύρος ενδιαφερομένων μέσω των MOOCs (Baker & Passmore, 2016; Hollands & Tirthali, 2014; O'Prey, 2013).

- Με τη χρήση των MOOCs από το ΕΑΠ ουσιαστικά δεν θα υπάρξει κοινωνική αλληλεπίδραση και επικοινωνία μεταξύ διδάσκοντα και διδασκόμενων. Αντίθετα, αλληλεπίδραση μπορεί να υπάρξει μεταξύ των φοιτητών που θα παρακολουθούν το ίδιο MOOC εφόσον αυτοί αυτενεργήσουν και επικοινωνήσουν με τη χρήση μέσων κοινωνικής δικτύωσης και fora. Και τούτο διότι η αξιοποίηση των δυνατοτήτων των νέων τεχνολογιών για επικοινωνιακούς κυρίως σκοπούς φαίνεται ότι αποτελεί στοιχείο της κουλτούρας των σύγχρονων νέων ανθρώπων (Castells, 2011; Tondeur et al., 2011). Πρόκειται για τεχνολογικές δυνατότητες που, όπως αποδεικνύεται από την ευρεία χρήση των MOOCs διεθνώς, ενισχύουν την ανάπτυξη της επικοινωνίας μεταξύ των συμμετεχόντων στον συγκεκριμένο τύπο μαθημάτων (Luaran, 2013).

- Τέλος, ο "λόγος" των μελών Δ.Ε.Π. του δείγματος σχετικά με τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα από τη χρήση των MOOCs συγκλίνουν με τα σχετικά ευρήματα από το διεθνή χώρο (βλ. ενδεικτικά: Castillo et al., 2015; Cole & Timmerman, 2015; Farmer, 2013; Hollands & Tirthali, 2014; Luaran, 2013). Ειδικότερα, τα πλεονεκτήματα για τους διδάσκοντες στο ΕΑΠ, που θα συμμετάσχουν σε μαθήματα τύπου MOOC, έγκεινται, πρώτον, στο γεγονός ότι η προσπάθεια αυτή θα τους καταστήσει περισσότερο υπεύθυνους για την παροχή ενός καλύτερου ποιοτικά διδακτικού έργου. Και, δεύτερον, μπορεί να τους καταστήσει περισσότερο αναγνωρίσιμους στην ελληνική κοινωνία, ενώ μπορεί να λειτουργήσει θετικά στην ανάπτυξη συνεργασιών με συναδέλφους τους. Μειονέκτημα για τους διδάσκοντες αναμένεται να είναι ο υπερβολικός κόπος και φόρτος εργασίας, που συνδέεται με τα πολυπληθή ακροατήρια που συμμετέχουν στα MOOCs. Επίσης, δεν θα μπορούν να διδάξουν σε μαθήματα τύπου MOOC διδάσκοντες που δεν θα διαθέτουν τον απαραίτητο τεχνολογικό αλφαριθμητισμό. Πλεονέκτημα για τους εκπαιδευόμενους θα είναι η πραγματική εφαρμογή του ιδεώδους της ανοικτότητας από το ΕΑΠ καθώς θα

μπορούν να συμμετάσχουν στα MOOCs του ιδρύματος όλοι όσοι ενδιαφέρονται σπουδάζοντας στο δικό τους τόπο και σύμφωνα με τον δικό τους ρυθμό. Επίσης, το ΕΑΠ αναμένεται να προσελκύσει στα MOOCs νέους σε ηλικία πολίτες, που είναι εξοικειωμένοι με την καθημερινή χρήση των νέων τεχνολογιών και την αξιοποίηση των κοινωνικών δικτύων για επικοινωνιακούς σκοπούς. Επίσης, με την προσφορά MOOCs στο ΕΑΠ στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα και μάλιστα σε επίκαιρα προγράμματα σπουδών θα δοθεί η δυνατότητα σε ενδιαφερόμενους πολίτες από την Ελλάδα και το εξωτερικό να συμμετάσχουν αυξάνοντας τον φοιτητικό πληθυσμό του ιδρύματος. Τέλος, οι απόψεις των μελών Δ.Ε.Π. του ΕΑΠ για τα μειονεκτήματα που μπορεί να προκύψουν για τους φοιτητές από τη χρήση των MOOCs εστιάζονται σε τρία σημεία: (α) στο συναίσθημα της απομόνωσης, (β) στην ανάγκη ύπαρξης τεχνολογικού αλφαριθμητισμού αλλά και κατοχής των απαραίτητων τεχνολογικών μέσων και υποδομών προκειμένου να μπορέσουν να παρακολουθήσουν τα μαθήματα τύπου MOOCs, και (γ) στην απαξίωση των σπουδών σε MOOCs στα οποία δεν θα γίνεται τακτική ανανέωση του περιεχομένου τους.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Baker, R. M., & Passmore, D. L. (2016): Value and Pricing of MOOCs. *Education Sciences* 6(14), 1-11. doi:10.3390/educsci6020014
- Bates, T. (2014). MOOCs: Getting to know you better. *Distance Education*, 35, 145-148. doi: 10.1080/01587919.2014.926803
- Bates, T. (2015). *Teaching in a digital age*. Tony Bates Associates Ltd. <https://opentextbc.ca/teachinginadigitalage/>
- Bayne, S., & Ross, J. (2014). *The pedagogy of the Massive Open Online Course: the UK view*. The Higher Education Academy: University of Edinburgh.
- Berg, B.L. (2001). *Qualitative research methods for the social sciences* (4thed.). Boston: Allyn & Bacon.
- Bernstein, B. (1990). *The structuring of pedagogic discourse*. London: Routledge.
- Bernstein, B. (2000). *Pedagogy, Symbolic Control and Identity* (2nd ed.). Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowan & Littlefield Publishers, Inc.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J.G. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-258). New York, Westport, CT and London: Greenwich Press.
- Bourdieu, P. (1990). *In other words: essays towards a reflexive sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2004). *Science of Science and Reflexivity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bourdieu, P. (2005). *Για την επιστήμη και τις κοινωνικές χρήσεις της*. Αθήνα: Εκδόσεις Ε.Κ.Κ.Ε. - Πολύτροπον.
- Campbell, S. W., & Park, Y. J. (2008). Social implications of mobile telephony: The rise of personal communication society. *Sociology Compass*, 2(2), 371-387.
- Castells, M. (2011). *The rise of the network society: The information age: Economy, society, and culture* (Vol. 1). Singapore: John Wiley & Sons.
- Castells, M., Fernandez-Ardevol, M., Qiu, J. L., & Sey, A. (2009). *Mobile communication and society: A global perspective*. Mit Press.
- Castillo, N. M., Lee, J., Zahra, F. T., & Wagner, D. A. (2015). MOOCS for development: Trends, challenges, and opportunities. *Information Technologies & International Development*, 11(2), 35-42.
- Cauchan, A. (2014). Massive Open Online Courses (MOOCS): Emerging Trends in Assessment and Accreditation. *Digital Education Review*, 25, 7-18.
- Cole, A. W., & Timmerman C. E. (2015). What Do Current College Students Think about MOOCs? *MERLOT Journal of Online Learning and Teaching*, 11(2), 188-201.
- Farmer, J. (2013). *MOOCs and Online Education; a real difference*. Retrieved from <http://mfeldstein.com/moocs-and-online-education-a-real-difference/>
- Foucault M. (1991). Politics and The Study of Discourse. In G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (Eds), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* (pp. 53-72). Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge and the discourse on language*. New York:

- Pantheon.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish*. New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1978). *The history of sexuality: An introduction*. Hammonsworth: Penguin.
- Hollands, F.M., & Tirthali, D. (2014). *MOOCs: Expectations and Reality. Full Report*. N.Y.: Columbia University.
- Ingram, N. (2009). Working-class boys, educational success and the misrecognition of working-class culture. *British Journal of Sociology of Education*, 30(4), 412-434.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Jones, D., & Ball, S. (1994). Ο Michel Foucault και ο Λόγος της Εκπαίδευσης. Στο Ι. Σολομών & Γ. Κουζέλης (Επιμ.), *Πειθαρχία και Γνώση* (σελ. 169-178). Αθήνα: Ε.Μ.Ε.Α.
- Koustourakis, G. (2015). Could written essays evaluation affect the tutor - students communication in distance learning? Perceptions of Open University postgraduate students. *Educational Journal of the University of Patras UNESCO Chair*, 2(2), 45-58.
- Koustourakis, G., & Zacharos, K. (2011). Changes in School Mathematics Knowledge in Greece: a Bernsteinian Analysis. *British Journal of Sociology of Education*, 32(3), 369-387.
- Κουστουράκης, Γ., Λιακοπούλου, Φ., & Παναγιωτακόπουλος, Χ. (2015). Η αξιοποίηση των Μαζικών Ανοικτών Διαδικτυακών Μαθημάτων (MOOCs) από το ΕΑΠ: Ποιοτική έρευνα σε μέλη Δ.Ε.Π. του ιδρύματος. Στο Α. Λιοναράκης, Σ. Ιωακειμίδου, Γ. Μανούσου, Μ. Νιάρη, Τ. Χαρτοφύλακα & Σ. Παπαδημητρίου (Επιμ.), *8ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. «Καινοτομία και Έρευνα», 7-8 Νοεμβρίου 2015, Αθήνα. ICODL 2015* (Τόμος 1Α, σελ. 1-15). Αθήνα: Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης.
- Ling, R. (2004). *The Mobile Connection: The Cell Phone's Impact on Society*. San Francisco, CA: Morgan Kaufmann.
- Liyanagunawardena, T. R. (2015). Review: Massive Open Online Courses. *Humanities*, 4, 35-41. DOI:10.3390/h4010035.
- Luaran, E. J. (2013). *Massive Open Online Course. A guide for beginners*. Malaysia: i-Learn Center, UiTM.
- Nikolakopoulou, K., Koustourakis, G., Komis, V., & Ravanis, K. (2016). The Discourse for the Integration of ICT in STEM Education: Attitudes Expressed in Texts on Education in Greece (1984-2006). *Journal of Subject Didactis*, 1(2), 67-81.
- O'Prey, P. (2013). *Massive Open Online Courses. Higher education's digital moment?* UK: Universities UK Longer Term Strategy Network.
- Reay, D., David, M.E., & Ball, S.J. (2005). *Degrees of Choice*. Stoke on Trent: Trentham Books.
- Robson, C. (1993). *Real World Research: A Resource for Social Scientists and Practitioners-Researchers*. Oxford: Blackwell.
- Thomas, L. (2002). Student retention in higher education: The role of institutional habitus. *Journal of Education Policy*, 17(4), 423-442.
- Tomasini, A., Corti, P., & Sancassani, S. (2016). Social MOOCs (sMOOCs) and the classroom. A cross-fertilization path proposed by ECO project. In M. Khalil, M. Ebner, M. Kopp, A. Lorenz & M. Kalz (Eds.), *Proceedings of the European MOOC Stakeholder Summit 2016* (pp. 545-549). Graz: Books on Demand GmbH, Norderstedt.
- Tondeur, J., Sinnaeve, I., van Houtte, M., & van Braak, J. (2011). ICT as cultural capital: the relationship between socioeconomic status and the computer-use profile of young people. *New Media & Society*, 13(1), 151-168.
- Weber, R. P. (1990). *Basic Content Analysis*. Newbury Park, CA: Sage.
- Whisnant, C. J. (2012). *Foucault & Discourse: A Handout for HIS 389*. http://webs.wofford.edu/whisnantcj/his389/foucault_discourse.pdf.